

Душан Ристић*
Душан Маринковић
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

УДК 316.3:007
DOI: 10.19090/gff.2018.1.387-403

КИБЕР-ПРОСТОР КАО ДИСПОЗИТИВ ДРУШТВЕНОСТИ**

Развој информационих технологија и компјутерски посредоване комуникације је допринео настанку кибер-простора, што је за последицу имало настанак и развој нових начина успостављања и одржавања друштвених односа. У раду ћемо проблематизовати аспекте кибер-простора које га чине диспозитивом друштвености, као и његове границе. Кибер-простор одређујемо као простор у којем се границе успостављају и одржавају на флексибилнији начин у односу на физички простор, односно као просторно-временску целину догађаја који настају као последица успостављања односа људи и компјутера, људи посредством компјутера и компјутера са компјутерима. Идентификујући разлике, као и заједничке карактеристике физичког и кибер-простора, у раду закључујемо да кибер-простор представља низ истовремености који посредује у односима човека са објектима, човека са околином и људи међусобно. Такође, закључујемо да је кибер-простор комуникацијски поредак и простор могућности који представља диспозитив у најмање двоструком смислу – као репрезент и као медијум друштвених интеракција.

Кључне речи: границе, кибер-простор, диспозитив, трансгресија, виртуелна стварност

---

* risticd@ff.uns.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања у оквиру пројекта *Дигиталне медијске технологије и друштвено-образовне промене*, финансираног од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, број III47020. Идеје и концепти на којима је заснован овај рад представљени су под називом *Multiplication of Boundaries in Para-social Interactions: From Data Bases to Hybrids of "Digital Territory"* на међународној конференцији *Borders & Boundaries: Territories, technologies, transgressions - MeCCSA Post-Graduate Network Conference* која је 26. и 27. јуна 2017. године одржана на Голдсмитс (Goldsmiths) колеџу у Лондону.

УВОД

The real is not one thing among others but rather gradients of resistance. (Bruno Latour, 1988: 159)

Проучавање кибер-простора треба да понуди одговоре на питања о томе на који начин доживљавамо простор, како градимо нашу друштвену стварност, како се наши односи мењају у зависности од промене карактера самог простора и, што је за нас можда најважније, у питању је потреба за истраживањем начина артикулације и интензитета наше друштвености. Управо је чињеница да смо захваљујући развоју технологије добили један нови простор, који није само технолошки комуникациони *канал*, већ *простор међуљудске интеракције* утицала на отварање расправâ у академским круговима о томе на који начин Интернет и кибер-простори утичу на друштво и друштвеност уопште (Petrović, 2009).

У друштвеним наукама може се наићи на веома различите дефиниције и одређења кибер-простора (Strate, 1999). Из тог разлога ћемо у овом раду поћи од низа конкретних претпоставки.

Прво, у нашој стручној јавности и проучавањима ове проблематике још увек не постоји јасна сагласност око употребе термина. Термин *кибер-простор* се у истраживањима наизменично користи уз термин *сајбер простор*. Претрагом домаће базе научних часописа и радова,¹ уз кључне речи кибер и сајбер добили смо податак да је број радова у којима се користи реч *сајбер* већи. Један од аргумената који се користи за оправдање употребе ове речи у истраживању јесте и чињеница да у јавном и колоквијалном говору код нас она има већу заступљеност. Ипак, ми се одлучујемо за реч *кибер* из више разлога. Пратећи етимологију термина *кибер-простор*, стижемо до старогрчке речи *κυβερνήτης* која се односи на управљање. То изворно значење је, као што је познато, усвојио и Норберт Винер, заснивајући науку о управљању – *кибернетику* (Viner, 1964; Wiener, 1985). Други релевантан извор и употреба појма потиче из енглеског језика – од Вилијама Гибсона и романа *Неуромансер* из 1984. године. На та два „општа места” позивају се и радови код нас и у њима се расправља о терминолошкој дилеми.² Но, иако је досадашња академска и свакодневна језичка пракса показала да је у питању

¹ <http://scindeks.ceon.rs>

² Видети нпр. у: Petrović, 2009; Petrović, 2012; Mladenović, 2012; Crnobrnja, 2014.

двојак облик истог лексичког неологизма, односно да је у питању страна реч која се код нас изговара или преводи уз ослањање на енглески изговор (*cyberspace*) или старогрчко изворно значење (*kybernao*), ми се одлучујемо за термин *кибер-простор*. Поред лексичке, желимо тако да нагласимо да је у питању простор који стварају, *контролишу* и којим *управљају* људи. Дакле, друштвени простор.

Чињеница да је у питању простор контроле и управљања није безначајна. Напротив, чини нам се да је она од одлучујуће важности за схватање његових социолошких импликација. Нагласак на кибернетском аспекту отвара могућност истраживања не само кибер-простора већ и Интернета као самоорганизујућег система друштвених односа који настају или се мењају захваљујући његовој употреби (Fuchs, 2008: 136).

Друга општа претпоставка у односу на употребу и значење термина кибер-простор односи се на чињеницу да о кибер-просторима треба мислити у множини. Не постоји само један, већ више кибер-простора. О томе пише Ленс Страт (Lance Strate, 1999) у свом чланку о варијететима кибер-простора. Он је направио преглед употребе овог термина у америчким студијама културе и истраживањима медијске екологије, тврдећи да о кибер-простору можемо говорити на најмање три нивоа. То су: нулти ниво који отвара питање онтологије кибер-простора, затим, први ниво или поредак схватања на којем се истражују његове физичке, концептуалне и перцептуалне димензије и други ниво – о којем ће у овом раду бити највише речи – а то је ниво истраживања естетичке димензије кибер-простора, информација и база података, односно схватање кибер-простора као *медијског простора* и као *релационалног простора*. Кибер-простор дакле, има своје концептуалне, апстрактне, метафоричке („виртуелна библиотека”, „дигитална територија”), материјалне, технолошке и емпиријске димензије.

Наша трећа претпоставка се односи на то да кибер-простор схватамо у оквиру ширег теоријског приступа медијима – с обзиром на то да је у питању простор медијатизације друштвених односа. Тај шири оквир је приступ тзв. *медијске екологије* (Strate, 2004; Parikka, 2011). То није посебна теорија већ подручје или оквир за медијска истраживања која медије посматрају као посебан тип *околине* (*environment*) која утиче на људску перцепцију, разумевање, осећања и вредности. Дакле, термин *екологија* упућује на то да се ради о проучавању околине, односно простора у којем се успоставља интеракцијски поредак људи са људима и људи са околином/простором – с обзиром на то да та околина има елементе (технологију, симболе, оруђа, итд.)

различите од физичке околине и да је за њу карактеристичан одређен начин комуникације.³

Следећа важна претпоставка у вези је са претходном и тиче се разлике значења кибер-простора и виртуелног простора/стварности. Дакле, у овом раду термин кибер-простор разликујемо од термина виртуелна стварност. У истраживањима ове проблематике може се наићи на приступе у којима су ова два појма изједначена или се користе наизменично (Benedikt, 1991; Heim, 1993).⁴ Разлог за раздвајање појма кибер-простор и појма виртуелна стварност је следећи – наш основни нагласак је на *просторној* димензији друштвености која се одвија у једној релативно новој врсти *окужења* која је опет, створена захваљујући новим технологијама комуникације. Виртуелна стварност се такође може назвати простором, када се жели нагласити, на пример, да је у питању простор којем приступамо захваљујући технологији и рачунарима. Термин виртуелног више се односи на поредак стварности и у том смислу се он супроставља физичкој стварности. Упркос наведеним дистинкцијама и виртуелна стварност и кибер-простор представљају *технолошке субстратуме* друштва (Fuchs, 2008). Такође се може говорити и о *стварној виртуелности*. То је према Мануелу Кастелсу „систем у којем је сама стварност (то јест људско материјално/симболичко постојање) у потпуности обухваћена, посве уроњена у виртуалну поставу слика, у измишљени свет, у којем појаве не постоје само на екрану помоћу којег се искуство комуницира, већ саме постају искуство” (Castells, 2000: 400). У литератури се може наићи и на појам *vireality*, који нпр. користе истраживачи Института за нове медије из Франкфурта, како би нагласили да се ради о типу стварности која у себи носи „вирус” потпуне и вештачке конструкције света (Paić, 2008). У истраживањима кибер-простора такође су у употреби термини *виртуелне заједнице* (Rheingold, 2000; 2002), *кибер-култура* (Manovich, 2003: 16) и други, које у овом контексту схватамо као *подсистеме* и друштвене последице употребе и усложњавања кибер-простора.

Последња општа претпоставка од које полазимо у овом раду односи се на начин на који је успостављена веза између технологије комуникације и простора. У питању је претпоставка о *комуникативној производњи простора*,

---

³ Видети такође: Strate, 2008; Клеут, 2015.

⁴ Једно од најисцрпнијих истраживања *виртуелног* налазимо код Роба Шилдса у књизи истоименог наслова (Shields, 2005). Видети такође: Featherstone–Burrows, 2001; Nikodem, 2003; Guga, 2015.

што другим речима значи да се све форме репрезентација појављују у неком простору – сви друштвени простори су произведени посредством репрезентација (Jansson, 2005). Различите противречности које настају захваљујући комуникативној производњи простора могу бити операционализоване кроз три аспекта: интерактивност, мобилност и конвергенцију. Сва три процеса су значајна за проучавање социолошких аспеката кибер-простора.⁵

Иако кибер-простор јесте електронски простор, дигитални простор и медијски простор, оно што су његове кључне карактеристике које га истовремено чине друштвеним простором су *интерактивност* и *релационалност*. То значи да се у и *захваљујући* кибер-простору, друштвени односи и интеракције стварају и одржавају. Кибер-простор је *кибернетски простор*, а осећај за тај простор је генерисан захваљујући повратној информацији (*feedback*) (Strate, 1999: 402). У том простору се остварује интеракција на бар три нивоа: људи и објеката, људи и средине, људи међусобно. С обзиром на чињеницу да кибер-простор садржи такве могућности, он је *потенцијални простор другог нивоа (second order)* који се – за разлику од поретка у физичком свету – успоставља посредством рачунарских технологија. У наставку рада покушаћемо да дамо прецизнији одговор на питање шта је кибер-простор и да одговоримо на питање о могућности и начину успостављања друштвених граница у том простору.

ГРАНИЦЕ КИБЕР-ПРОСТОРА: ОД „ВИРТУЕЛНЕ БИБЛИОТЕКЕ” ДО „ДИГИТАЛНЕ ТЕРИТОРИЈЕ”

Различита теоријска и емпиријска истраживања простора у социологији су по правилу обухватала и анализу граница, односно истраживање начина „фиксираности” неког простора (Shields, 2005; Featherstone–Burrows, 2001). Уколико говоримо о границама у кибер-простору, не можемо једноставно да претпоставимо да су важне само тачке приступа (*access points*) и да се смер утицаја успоставља искључиво од физичког ка виртуелном, већ и обрнуто. У том смислу су праксе и границе које се налазе *између* физичке и виртуелне стварности вишеструке, флуидне и комплексне.

⁵ Више о томе смо писали у: Ristić et. al, 2014. Такође видети: Petrović, 2013. и Canzler et al. 2008.

Границе имају и физичке и симболичке димензије. Успоставити јасну границу, сматра географ Крис Фило (Philo, 2012: 5), значи са једне стране оставити познато и тако оделити непознато или непријатељско. За географе, попут Дејвида Сиблија (Sibley, 1981; 1985), Гунара Олсона (Olsson, 1991), Дагмара Рајхерта (Reichert, 1992) и друге, „цртање” граница је са једне стране симултани акт мишљења, концептуализације „објеката” које треба разврстати и са друге, материјалних последица које значе успостављање неке оградe или препреке. Постоје различите врсте граница. Оне могу бити *културне* – када одељују једну културно хомогену групу од друге или пак *политичке* – које се могу сматрати границама *tout court* и које имају најважније улоге у друштву, с обзиром да ограничавају суверенитет неке државе, односно важење закона (Mezzapelle–Zarrilli, 2009: 135). Граница је увек некакав „произвољан пресек у једној неодређеној мобилној целини” (Фуко, 1971: 115).⁶

У разматрању питања граница у кибепростору, важно је разлика између термина граница (*border*) и ограничење (*boundary*). Термин *граница* односи се на просторне разлике које углавном конституишу географски простор и територије. *Ограничења* се могу користити у ширем смислу, када на пример говоримо о добром укусу који ограничава, „намеће” и одређује нека култура (Löw–Weidenhaus, 2017: 567). У кибер-простору, границе имају посебан „квалитет”. Оне су израз трансгресије физичког простора и територије. И можда насупрот територији, оне постају *места повезивања* пре него *места раздвајања*. Границе кибер-простора у том смислу имају, бар наизглед, противречан карактер. Повезаност кибер-простора као виртуелног простора са физичким простором захтева одређену технологију, а *места приступа* су истовремено *границе* јер раздвајају физичко и виртуелно. Та места су такође и *ограничења* прелажења из физичког у виртуелно и она на неки начин *артикулишу* кибер-простор. Кључни начини приступа кибер-простору, који нас „подсећају” на физички свет су процеси регистравања, аутентификације и приступа – што значи да ми увек имамо *конкретно* место у физичкој стварности *кроз* које ступамо у кибер-простор – попут рачунара, „провајдера” услуга и друге техничке опреме. Границе физичког света и ограничења кибер-простора могу бити описане термином који користи Ијан Хекинг (Hacking, 1995), а то је *ефекат петље* (*looping effect*). У контексту схватања кибер-простора, то значи да друштва производе разлике, стварајући на тај начин и различите друштвене просторе, *друге просторе* или

⁶ Такође видети: Marinković i Ristić, 2016.

хетеротопије, како би то рекао Мишел Фуко (Foucault, 1986). Ти простори онда кроз спреге повратних утицаја „производе нас” и мењају начин наше егзистенције. Хекинг (Hacking, 1995: 369) такође пише да стварајући границе и ограничења, ми мењамо начин на који мислимо о себи, мењамо представе о томе ко смо и ко су други људи, шта је исто а шта различито у односу на нас.

Суштина ограничења и суштина границе није се мењала током повести (Mezzapelle–Zarrilli, 2009). Њена функција је одувек била да разликује или раздваја нешто од нечега, стварајући „другости” (*otherness*). Границе у физичком свету и ограничења виртуелне стварности су испреплетене. И једне и друге границе, као уосталом и два различита поретка стварности, заједно чине нову средину или триједар: физичко-граница/ограничење-виртуелно. Тачке приступа (*access points*) су границе кибер-простора, границе физичког и виртуелног. Као што знамо, територија има свој *raison d'être* само ако је одређена границом – тј. ако има свој почетак и крај – која истовремено одређује шта је центар а шта периферија, шта је унутра а шта изван, итд. То је, према мишљењу Пјера Занинија, истовремено и показатељ трајне човекове потребе да живи у неком конкретном и ограниченом, одређеном простору (Zanini, 2002). У физичком свету дакле, границе одређују и уређују питања суверенитета државе или идентитете нација.

У „дигиталној територији” кибер-простора, границе између унутра и споља су првенствено одређене нашом припадношћу ономе што Цереми Рифкин назива „ером приступа” (*era of the access*) (Rifkin, 2001; Mezzapelle – Zarrilli, 2009: 138). Важна импликација тога јесте да питање границе или ограничења зависи и од „релативне позиције” или простора у којем се налази корисник – тачније од простора у физичком смислу. Са оваквим концептом *релативне позиције* корисника могуће је проблематизовати аранжмане који учествују у организацији неког простора – нпр. као мреже, региона, или као „дигиталне територије” (Jessop et al. 2008; Mol–Law, 1994; према: Löw–Weidenhaus, 2017). Простори су одређени симболичким и материјалним границама и ограничењима. Они су смештени и фиксирани на различитим нивоима. Захваљујући просторној петљи и чињеници да границе киберпростора представљају истовремено потенцијале и могућности, чини нам се оправданим коришћење метафоре „дигиталне територије”. Већ смо истакли да се територијом обично назива део Земљине површине који је ограничен. Очигледно је да се то одређење не може односити у пуном обиму појма и на кибер-простор, који није директно *присутан* у физичкој стварности. Па ипак, та препрека може бити премошћена уколико кибер-

простор схватимо као ограничену и контролисану *средину* у којој успостављамо односе и такође развијамо осећај припадности као што то чинимо и са местима и просторима у физичкој околини (Mezzapelle–Zarrilli, 2009: 137).

„Дигитална територија” ипак је метафора – корисна метафора која имплицира да одређене карактеристике и могућности физичког простора важе у виртуелном простору. Тако нпр. у кибер-простору производимо *места* као што то чинимо и у физичком простору. С обзиром на то да места увек изражавају „одређене констелације друштвених односа” и да нису само ограничене области (Massey, 1994: 154), у истраживању кибер-простора нема разлога да не примењујемо исту *логику места* коју примењујемо и у истраживањима физичке стварности. Разлика између простора и места, као уосталом и разлика између границе и ограничења увек зависи од конкретног истраживања и операционализације. Другим речима, та разлика зависи од објеката или односа који су у фокусу и које је неопходно разликовати. У контексту овог рада, кибер места можемо одредити као дигиталне локације, *дискретне просторе* (Ristić et al. 2014; Wellman, 2001). Места су привремене стабилизације простора, односно простори који имају значење, –а приступ и употреба информација је увек дискурзивна акција (Tuominen–Savolainen, 1997). Зато концепт места увек има егзистенцијалну, дискурзивну и искуствену димензију (Nylund, 2001: 229). Или, као што то каже Саскија Сасен, места су типови знања и типови праксе (Sassen, 2005: 73).

Кибер-места су ограничене зоне виртуелног простора. Ограничене као семантички региони, дигиталне локације којима су приписана одређена значења и функције: комуникација, припадање, идентитет (Wellman, 2001: 229). Пример може бити било која онлајн платформа за друштвено умрежавање (Petrović, 2013). Кибер-места не треба разумети само као издвојена подручја дигиталног која настају захваљујући интернету, алгоритмима и софтверу, него као артикулације друштвених односа у једном окружењу другачијем од физичког. То је средина у којој се успостављају нови односи између материјалне и симболичке димензије друштвеног живота (Parikka, 2011). Поента коју желимо да истакнемо јесте да у оквиру кибер-простора можемо идентификовати различите просторне формације или различите дискретне просторе који сви до извесне мере утичу на успостављање поретка друштвености.

КИБЕР-ПРОСТОР КАО ПОРЕДАК СТВАРНОСТИ И ПРОСТОР
МОГУЋНОСТИ

Социолошка проблематизација кибер-простора у овом раду није покушај деконструкције или критике кибер-простора и неких његових аспеката, већ тип критичке анализе који има за циљ да нешто доведе у питање, а не да га постави као предмет истраживања (Foucault, 1988). Дакле, наш задатак је да проблематизујемо кибер-простор, истражујући га као поредак стварности и простор могућности.

У уводном делу рада смо изнели претпоставку да је кибер-простор тип друштвеног простора, зато што се ради о могућности да људи ступе у однос и изградe релативно трајни интеракцијски поредак (Lessig, 2004). Говоримо, дакле, о простору који интринзично упућује на друштвеност (Jones, 2002), јер тај простор утиче на свакодневни живот великог броја људи, у различитим аспектима.

Улога кибер-простора је неизоставна у успону глобалног информатичког друштва, повећаног надзора, комодификације, „удела локалног у глобалном” и нестанка „аутентичних простора” (Crampton, 2003: 9). Говорећи у стратешким терминима, можемо рећи да је кибер-простор данас прихваћен, како у академском контексту тако и у глобалној равни „лаичких” друштвених пракси, као домен који је подједнако битан као и копно, ваздух, море и физички простор (Deibert–Rohozinski, 2010: 16).

До извесне мере, термин киберпростор је постао трошан с обзиром на то да су различите форме и елементи виртуелне стварности данас и посебно у академском контексту добили на значају и преузели примат у интересовањима истраживача: друштвени софтвер, алгоритми, базе података, велики и комплексни сетови података (*Big Data*) итд. Чак и летимичан преглед литературе о кибер-простору показује да су истраживачи почетком двехиљадитих⁷ делили велики ентузијазам у истраживању друштвених потенцијала и развоја кибер-простора, истражујући теме попут слободе говора, умрежавања, комерцијализације пословања, глобализације, приватности, надзирања. Иако су неки истраживачи оптимистични по питању

---

⁷ На основу прегледа литературе која је коришћена у овом раду, а посебно оних референци које се директно односе на дефинисање кибер-простора, закључујемо да су у питању извори који су писани претежно крајем деведесетих година прошлог века, односно почетком или у првој деценији овог века.

развоја потенцијала Интернета (Širki, 2015), појавило се мноштво критичких гласова који су преплавили иницијалну „златну грозницу” ентузијазма (Crampton, 2003: 5).

Уколико бисмо кибер-простор одредили као заокружен простор или целину, онда се намеће питање шта *ограничава* тај простор. Оно што је за почетак извесно, то је да не говоримо о неком слободно лебдећем или у потпуности аутономном и заокруженом простору јер он зависи од различитих пракси коришћења. Његове границе су порозне, пропусне и флексибилне, односно многоструке, што до извесне мере „компликује” наше друштвене интеракције. Те границе, како смо у претходном поглављу видели, откривају један покретни и транзициони простор у којем, као што то пише Делез (2010), није више важан потпис или број, већ код: код је *лозинка*. Кибер-простор у том смислу изражава својеврсну *метастабилност* – то је простор у којем ништа што је започето нема крај, то је простор који „памти” трагове, простор који је флуидан.

Истраживачи су идентификовали три главна тренда који објашњавају на који начин се развијао кибер-простор као трансформативна технологија: прво, комуникација која се одвија у кибер-простору утицала је на промену могућности које су углавном биле условљене средствима масовног комуницирања. Другим речима, кибер-простор је отворио могућност за комбиновање речи, слика и звука у простору метамедија; друго, интеракција у киберпростору је „замаглила” модернистичке дуализме као што су виртуелна и физичка стварност; и треће, (што је посебно важно како за географе, тако и за социологе) кибер-простор је допринео променама у односима простор-време, јер је подстакао и развој нових типова простора и подсистема којима „недостају” нека формална обележја географског простора (Kitchin, 1998: 386). Због тога се кибер-простор може схватити као *тип околине* или *виртуелни поредак стварности*, који је технолошки посредован, произведен, али који – захваљујући својој *просторној петљи* – такође производи. У том смислу можемо, заједно са Ленсом Стратом, прихватити дефиницију према којој кибер-простор обухвата простор-време као тоталност догађаја који настају као последица успостављања односа људи и компјутера, људи посредством компјутера и компјутера са компјутерима (Strate, 1999: 389). Другим речима, кибер-простор настаје захваљујући симултаном присуству људи и машина – углавном рачунара. У том смислу, ми говоримо о једном *окружењу*, или *техно-друштвеном еко-систему* у којем *простор дефинишемо као низ истовремености* – низ истовремених присутности.

Још једно важно питање у оквиру проблематизације кибер-простора односи се на тврдњу да дигитално није одвојено од физичког, тј. да није у питању слободнолебдећа стварност у којој географија нема значаја (Crampton, 2003: 8). Кибер-простор је – иако има обележја другачија од физичког простора – до извесне мере његова екстензија. Ми том простору приступамо увек из физичке стварности и физичког простора. И даље, многе импликације наших радњи и интеракција у киберпростору управо су видљиве у физичком простору. Зато је у питању простор који постоји кроз *симбиозу* са физичким простором и тај међуоднос је кључан за његово схватање (Kitchin, 1998: 402). Овоме можемо додати тврдњу да када говоримо о кибер-простору ми говоримо и о два поретка *стварности* – физичком и виртуелном и да један није „мање” стваран од другог – него су у питању различити *степен* или поретци стварног. Има истраживача који сматрају да је кибер-простор технологија која трансцендира физичку стварност (Graham, 1998). Међутим, ако издвојимо сферу коју називамо киберпростором, ризикујемо да занемаримо један битан аспект – чињеницу да тај простор *објектификује* смислене активности и односе који се умножавају у међуодносу са физичком стварношћу: „А таква објектификација често има тенденцију да упуту на унификовани објект, пре него на богато поље мноштва и неједнакости” (Crampton, 2003: 11). Дакле, наша тврдња је да се кибер-простор не може посматрати као одвојен од физичког простора.

Коначно, кибер-простор као *диспозитив* у фукоовском смислу представља средину у којој се стварају друштвене границе и умножавају друштвене интеракције. Попут различитих диспозитива, овај простор је хетерогени скуп дигиталних објеката, технологије, пракси и дискурса. И даље, захваљујући њему се успостављају друштвене институције, доносе регулаторне одлуке, репродукују друштвени закони, спроводе административне мере, итд. Речју, он је диспозитив утолико што представља *мрежу* различитих елемената и *формацију* која у одређеном историјском периоду, који траје и данас, одговара различитим друштвеним потребама. И даље, он је не само оно што је видљиво и речено – скуп информација, база података и алгоритмова, већ и оно што није речено (Agamben, 2009; Foucault, 1980), оно што му претходи. Као што каже Агамбен: „Диспозитив се увек уписује у игру сила, исто тако свугде се држи једнога или више рубова знања што настају из диспозитива, уједно га условљавајући. То је диспозитив: стратегије односа сила које подупиру те типове знања и тим су типовима подупрте” (Agamben, 2011). Поред тога, диспозитив је увек и дискурзиван и

недискурзиван (Фуко, 176), што је тачно и у случају кибер-простора, као истовремено материјалне и симболичке структуре.

Коначно, кибер-простор је диспозитив јер има доминантну и стратешку друштвену функцију – он изражава односе сила и представља рационалну интервенцију у те односе сила.

ЗАКЉУЧАК

Интернет и кибер-простор су претрпели значајне промене током своје кратке историје. Радикалан заокрет у технолошком и социолошком смислу настао је као последица развоја нових мрежних стандарда (*Web standards*). Првобитни Интернет и тзв. *Web 1.0* стандард био је оријентисан више ка конзумирању информација, док *Web 2.0* и *Web 3.0* стандарди омогућавају међусобну интеракцију корисника, развој мрежне семантике и онога што се назива „виртуелним заједништвом” (Fuchs, 2008: 130). Квалитативна и социолошки битна разлика у развоју поменутих стандарда је могућност да мрежа постане интерактивнија, што је за последицу имало проширење кибер-простора.

Кибер-простор као диспозитив друштвености јесте и *репрезент* и *медијум*. Он је својеврсна артикулација и материјализација друштва – њихова *репрезентација* – као што су то и артефакти грађене средине и градског простора. Дигиталне представе друштвених институција чине видљивим оно што се у ствари, дешава у друштву (Latour, 1998). Као *медијум*, кибер-простор је простор знакова, симбола и значења, информација и база података и он посредује у различитим односима о којима је било речи у овом раду. Кристијан Фукс сматра да *друштвени софтвери*, који представљају битну компоненту техно-друштвене инфраструктуре кибер-простора, значе подстицање сарадње и комуникације (Fuchs, 2008: 126), односно друштвености.

Још увек има много непознатих и непредвидљивих импликација развоја тог простора и технологије. Нажалост, многе негативне и патолошке појаве попут тероризма и насиља на глобалном нивоу, такође настају захваљујући кибер-простору. Остаје отворено питање дигиталне искључености (Мекџејсни, 2015) и других важних аспеката друштвеног живота о којима није било речи у овом раду.

Коначно, главне друштвене последице развоја кибер-простора не треба очекивати у правцу његове даље доминације над физичким простором. Чини се да ће развој тог простора у великој мери зависити од начина на који

се њиме управља. Томе ће допринети и сада већ извесна законска ограничења која се успостављају на глобалном нивоу, али и мноштва илегалних и патолошких друштвених пракси. Такође, не треба заборавити да развој овог простора зависи од начина његове употребе, односно од развоја *друштвених потреба* које нису искључиво условљене рачунарском технологијом.

Душан Ристић, Душан Маринковић

CYBERSPACE AS THE DISPOSITIVE OF SOCIALITY

Summary

In this article, the main subject of research is cyberspace as a type of social space. We proceed from a set of assumptions. The first is that cybernetic aspect is crucial – it is an artefact, a space under human control and regulation. The second assumption is that cyberspace is a plurality of spaces and not just one autonomous and indivisible space. Furthermore, we present different ways in which researchers define it in conceptual, perceptual, metaphorical, practical, technological and empirical terms. We use the metaphor of digital territory to emphasize the fact that cyberspace shares some features with physical space. It is a mediated and relational space. Our next assumption refers to the framework of the approach in media ecology. In accordance with this framework, cyberspace is defined as a type of environment that influences human perception, understanding, emotions and values. Our next assumption is about the importance of the difference between cyberspace and virtual reality. Our emphasis is on the spatial dimension of sociality in a relatively new type of environment that is produced with the technologies of communication. When it comes to virtual space, the emphasis is on its difference from physical reality. Then we proceed with the assumption that communication is also a production of space – because all forms of representation always appear in some kind of space and because all social spaces are produced – at least in one part – thanks to representations and meanings. Cyberspace is an electronic, digital and media space, but also the space of interactivity and relationality. We define it as the dispositive of sociality – it makes social interactions and relations happen, but also makes them reproduce and last. It is the space of a three-fold relationship: between humans, between man and environment and between man and objects. Furthermore, it involves the totality of events in these relationships. This way, cyberspace becomes the order of reality and the space of possibilities. In conclusion, we claim that cyberspace is articulation and materialization of the social. It means that cyberspace makes our social interactions both visible and durable.

Key words: borders, cyberspace, dispositive, transgression, virtual reality

ЛИТЕРАТУРА

- Agamben, G. (2009). *What is an Apparatus and Other Essays*. Stanford: Stanford University Press.
- Agamben, G. (2011). *Što je dispozitiv?* Преузето са: <https://pecanik.net/sto-je-dispozitiv/>
- Benedikt, M. (Ed.). (1991). *Cyberspace: First steps*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Canzler, W.–Kaufmann, V.–Kesselring, S. (2008). Tracing Mobilities – An Introduction. In: Canzler, W.–Kaufmann, V.–Kesselring, S. (Eds.). *Tracing Mobilities – Toward a Cosmopolitan Perspective*. Hampshire: Ashgate. 1–13.
- Castells, M. (2000). *Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing.
- Crampton, J. W. (2003). *The Political Mapping of Cyberspace*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Crnobrnja, S. (2014). *Novi mediji i društvene mreže – pojmovnik*. Beograd: Centar za medije i komunikacije, FMK.
- Deibert, R. J.–Rohozinski R. (2010). Risking Security: Policies and Paradoxes of Cyberspace Security. *International Political Sociology*, 4, 15–32.
- Featherstone, M.–Burrows, R. (Ur.). (2001). *Kiberprostor, kibertijela, cyberpunk – Kulture tehnološke tjelesnosti*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Foucault, M. (1980). Two Lectures. In: Gordon, C. (ed). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*. New York: Pantheon Books. 78–109.
- Foucault, M. (1986). Of Other Spaces. *Diacritics*, 16 (1), 22–27.
- Foucault, M. (1988). The Concern for Truth. In: Kritzman, L.D. (Ed.). *Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings, 1977–1984*. New York: Routledge. 255–267.
- Fuchs, S. (2008). *Internet and Society – Social Theory in the Information Age*. New York: Routledge.
- Fuko, M. (1971). *Riječi i stvari*. Beograd: Nolit.
- Fuko, M. (2012). Igra Mišela Fukoa. U: Fuko, M. *Moć/znanje*. Novi Sad: Mediterran Publishing. 173–209.
- Graham, S. (1998). The End of Geography or the Explosion of Place? Conceptualizing Space, Place and Information Technology. *Progress in Human Geography*, 22 (2), 165–85.
- Guga, J. (2015). Ka proširenoj realnosti - dijalektika fizičkog i virtuelnog prostora. *Sociološki pregled*, 49(3), 265–277.

- Hacking, I. (1995). The Looping Effects of Human Kinds. In: Sperber, D.–Premack, D.–Premack, A.J. (Eds). *Causal Cognition*. Oxford: Oxford University Press. 351–394.
- Heim, M. (1993). *The metaphysics of virtual reality*. New York: Oxford University Press.
- Jansson, A. (2005). For a Geography of Communication. Преузето са: <https://pdfs.semanticscholar.org/d42d/e14793f42f959b23c3373476414990289269.pdf>
- Jessop, B.–Brenner, N.–Jones, M. (2008). Theorizing socio-spatial relations. *Environment and Planning D: Society and Space*, 26 (3), 389–401.
- Jones, S. (2002). The Internet and its Social Landscape. In: Jones, S. (Ed.). *Virtual Culture – Identity and Communication in Cybersociety*. London: Sage Publications. 7–36.
- Kitchin, R.M. (1998). Towards geographies of cyberspace. *Progress in Human Geography*, 22 (3), 385–406.
- Kleut, J. (2015). Ka integrativnom pristupu (digitalnim) medijskim tehnologijama. U: Pralica, D.–Šinković, N. (prir.). *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene 5*. Novi Sad: Filozofski fakultet. 99–108.
- Latour, B. (1988). *The Pasteurization of France*. Cambridge, MA and London, England: Harvard University Press.
- Latour, B. (1998). Thought Experiments in Social Science: from the Social Contract to Virtual Society. Преузето са: <http://www.artefaktum.hu/it/Latour.htm>
- Lessig, L. (2004). *Kôd i drugi zakoni kiberprostora*. Zagreb: Multimedijalni institut.
- Löw, M. and Weidenhaus, G. (2017). Borders that relate: Conceptualizing boundaries in relational space. *Current Sociology Monograph*, 65 (4), 553–570.
- Manovich, L. (2003). New Media from Borges to HTML. In: Wardrip-Fruin, N.–Montfort, N. (Eds.). *The New Media Reader*. Cambridge, MA: The MIT Press. 13–25.
- Massey, D. (1994). *Space, Place and Gender*. Oxford: Blackwell and Polity Press.
- Marinković, D. i Ristić, D. (2016). *Ogledi iz geoepistemologije*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Mekčejnsni, R.V. (2015). *Digitalna isključenost – kako kapitalizam okreće internet protiv demokratije*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.
- Mezzapelle, D. and Zarrilli, L. (2009). Border and Cyberspace: Some reflections of political geography. *Romanian Review on Political Geography/Revista Română de Geografie Politică*, 11 (2), 133–139.

- Mladenović, D. (2012). *Međunarodni aspekt sajber ratovanja*. Beograd: Medija centar Odbrana.
- Mol, A.–Law, J. (1994). Regions, networks and fluids: Anaemia and social topology. *Social Studies of Science*, 24 (4), 641–671.
- Nikodem, K. (2003). Čiji su to svjetovi iza nas? Virtualna stvarnost i ljudski identiteti. *Socijalna ekologija* 12 (3-4), 211–229.
- Nylund, K. (2001). Cultural Analyses in Urban Theory of the 1990s. *Acta Sociologica*, 44, 219–230.
- Olsson, G. (1991). Lines of power/limits of language. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Pačić, Ž. (2008). New strings of techno-culture. U: Penezić V.–Rogina, K. (prir.). *Who's Afraid of Big Bad Wolf in Digital Age?* Zagreb: VBZ. 27–59.
- Parikka, J. (2011). Media Ecologies and Imaginary Media: Transversal Expansions, Contractions, and Foldings. *The Fibreculture Journal*, 17, 34–50.
- Petrović, D. (2009). Internet u funkciji personalnog umrežavanja. *Sociologija*, 51 (1), 23–44.
- Petrović, D. (2013). *Društvenost u doba interneta*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Petrović, S. R. (2012). Dilema: Kiber ili Sajber. *Strani pravni život*, 2, 368–377.
- Philo, C. (2012). Security of geography/geography of security. *Trans Inst Br Geogr NS*, 37, 1–7.
- Reichert, D. (1992). On boundaries. *Environment and Planning D: Society and Space*, 10, 87–98.
- Rheingold, H. (2000). *The Virtual Community, Homesteading on the Electronic Frontier*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Rheingold, H. (2002). The Virtual Community in the Real World. In: Wellman, B.–Haythornthwaite, C. (Eds.). *The Internet in Everyday Life*. Oxford: Blackwell Publishing. xxvii–xxix.
- Rifkin, J. (2001). *The Age of Access: The New Culture of Hypercapitalism, Where all of Life is a Paid-For Experience*. New York: Jeremy P. Tarcher/Putnam.
- Ristić, D.–Pajvančić-Cizelj, A.–Marinković, D. (2014). Mapiranje društvene geografije interneta: značenje, materijalnost, moć. U: Todorović, D.–Petrović, D.–Prlja, D. (prir.). *Internet i društvo*. Niš i Beograd: Srpsko sociološko društvo, Filozofski fakultet Niš i Institut za uporedno pravo Beograd. 23–40.
- Sassen, S. (2005). The City: Localizations of the Global. *Perspecta*, 36, 73–77.
- Shields, R. (2005). *The Virtual*. London and New York: Routledge.
- Sibley, D. (1981). *Outsiders in urban societies*. Oxford: Blackwell.

- Sibley, D. (1995). *Geographies of exclusion: society and difference in the West*. London: Routledge.
- Strate, L. (1999). The varieties of cyberspace: Problems in definition and delimitation. *Western Journal of Communication*, 63 (3), 382–412.
- Strate, L. (2004). A Media Ecology Review. *Communication Research Trends*, 23(2), 2–48.
- Strate, L. (2008). Studying Media as Media: McLuhan and the Media Ecology Approach. *Media Tropes I*, 127–142. Преузето са: <file:///C:/Users/Korisnik/Downloads/3344-4998-1-PB.pdf>
- Širki, K. (2015). *Evo stižu svi – moć organizovanja bez organizacija*. Beograd: Mali vrt.
- Tuominen, K.–Savolainen, R. (1997). A social constructionist approach to the study of information use as discursive action. *Proceedings of an international conference on Information seeking in context*, 81–96. Taylor Graham Publishing.
- Viner, N. (1964). *Kibernetika i društvo*. Beograd: Nolit.
- Wellman, B. (2001). Physical Place and Cyberplace: The Rise of Personalized Networking. *International Journal of Urban and Regional Research*, 25, 227–252.
- Wiener, N. (1985). *Cybernetics; or, Control and Communication in the Animal and the Machine*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Zanini, P. (2002). *Značenja granice*. Beograd: Clio.